

Det stora grå

Knölvalarna har lagt om sina vandringsvanor och en ny upplevelse har blivit möjlig vid norska kusten: Att PADDLA KAJAK mitt ibland några av våra största medvarelser och känna deras utandningsånga i ansiktet.

Nordnorsk polarskymning. Det är mitt på dagen men solen har slutat gå upp och själva ljuset sprider skugga omkring sig. Fjorden är mörkgrå med iskalla vågor. Fjällen tittar allvarsamt ner över oss. Är det verkligen en bra idé att ge sig ut på valarnas hav i kajak?

En bit ut syns späckhuggarnas skarpa ryggfenor som patrullerande jättehajar. Och någonstans därute finns knölvalarna, 40 tons kolosser som kan suga in sin egen vikt i sill och vatten. I en enda munöppning.

Om man fortsätter rakt norrut från Sveriges nordspets kommer man till havet, och där ligger Tromsø. Precis utanför stan ligger Kaldfjord, som betyder ”den kalla fjorden”. Här är vi, och det är nu eller aldrig. En av världens tyngsta naturupplevelser är inom räckhåll. Det finns ingen återvändo. Bara att kliva ut på hala, kantiga stenar, sätta rumpan i sittbrunnen och kränga på kapellet med stela fingrar. Hela havets fukt fyller luften som ett dimmigt dis, men under ytan är sikten glasklar. Det är som att glida ut över ett stort akvarium med havsanemoner och biffiga sjöstjärnor. Kajaken skrapar emot några stenar men två paddeltag ut stupar botten rakt ner och försvinner. Under oss ligger fjordens avgrundsdjup, snart 150 meter.

Det tar en stund att hitta vågrytmen i höfterna men när man väl har fått in den flyter kajaken inte längre *på* havet, utan i det. En späckhuggarhanne med bruten ryggfena styr rakt emot oss och dyker elegant ner på några meters håll. Den verkar inte ha något emot besökare i sitt hav. Späckhuggarna rör sig i familjegrupper, så när en fena bryter ytan kommer snart tre eller fyra till, långsamt rullande i drömsk slow motion. Deras rörelser är exakt synkroniserade, i likadana rundade bågar. En gulhalsad späckhuggarkalv dyker tätt efter sin mamma. Färgen visar att den bara är några veckor gammal.

Luften är mjuk att andas. Fukten i våtdräktsvantarna börjar bli varm och gränserna suddas ut mellan mellan hav och hud, luft och vatten, val och människa. När den första knölvalsryggen dyker upp ett par kajaklängder bort känns det självklart. En dov utandning ekar som bastoner genom magen och faller över ansiktet som ett fuktigt fiskdoftande moln. Späckhuggarna känns plötsligt små, och ljudet av deras utblås har inte alls samma djup. Just utandningsljudet är det mest omskakande. På ett sätt så närbesläktat, oouff, som om en människa kom upp efter att ha hållit andan länge, men samtidigt oändligt mycket dovre. Det ger en aning om den väldiga rymden i lungorna hos en 15 meter lång varelse.

Valarna går nära stranden, vi hade kunnat stå kvar på land och höra utandningarna men att befinna sig i samma element är något annat. Långsamt börjar man ana hur stora de faktiskt är och att naturfilms-naturen faktiskt finns på riktigt.

Nu händer något som känns bekant från alla filmer om knölval. Sillen börjar hoppa, det skummar och bubblar i en cirkel med några meters radie. Det är nu man inte vill vara just i den cirkeln, för knölvalarna är på jakt. De har vallat ihop sillen långt nerifrån djupen och driver dem uppåt. Två meter vidöppna munnar spränger vattenytan med ett tungt frustande. Som om väldiga flyttblock skjöts upp ur en undervattenskrater. Nu syns huvudknölarna som har gett valen sitt namn. Knölarna är dessutom knaggliga av havstulpaner. När de dyker ner igen och lyfter stjärten syns det att även den är övervuxen som en klippa.

Just knölvalarnas vana att vinka farväl med stjärten är grunden för valforskaren Fredrik Broms arbete. Han är svensk men bor i Tromsö sedan tio år. På helt rätt plats i helt rätt tid.

- För bara fem år sedan såg man väldigt sällan knölvalar här. Tysfjord, 20 mil söderut, blev känt på 90-talet för att sillstimmen gick in i fjorden om hösten, och i deras spår följde späckhuggarna. Men de stora massorna övergav Tysfjord, berättar Fredrik Broms.

På något outgrundligt sätt kom myriader av sillar överens om att nu är det fjordarna utanför Tromsö som gäller på senhösten. Plötsligt kokade havet här av sill och med sillen följde valarna. När de första knölvalarna dök upp 2010 var det något helt nytt. Så nära norska kusten har de inte gått sedan 1800-talet. Nu kan man titta nära på jättarna som annars lever ett hemlighetsfullt liv på de stora öppna haven. De fyra senaste vintrarna har Fredrik Broms kartlagt drygt 500 olika individer här, med kameran som redskap.

Vi får följa med honom ut på jobbet i en liten skumpig motorbåt. Han sitter i fören och skyddar sitt halvmeterlånga objektiv under jackan, från salta vågor som hela tiden sköljer över båten.

- Där! Ropar Fredrik och pekar mot ett utandningsmoln som hänger i luften på andra sidan fjorden.

Snabbt dit över stompiga vågor, sedan får båten ligga still i väntan på att valen ska komma tillbaka. Först kommer den dova utandningen, sedan ryggfenan och när den har försvunnit ner kommer vinkningen med stjärten. Det är då Fredriks kamera smattrar. Varje knölvalsstjärt har sitt eget unika mönster och det är med bilderna på dem som man kan identifiera enskilda valar och kartlägga hur de rör sig över havsvidderna. Fredrik har byggt upp en nordnorsk knölvalskatalog och jämför den mot andra kataloger i hopp om att hitta samma individer.

Dagens fjärde val gör Fredrik fundersam. Han tittar länge i kamerans visningsfönster.

- Jo, det är nog den, den irländska valen.

I september 2007 såg irländska valforskare en ung val i Engelska kanalen som verkade övergiven av sin mamma. Den var mager och hade hamnat i en av Europas mest trafikerade farleder. Två månader senare dök den upp igen utanför Nederländerna men ingen trodde att den skulle överleva. Sedan sågs den inte mer. Förrän 2012, när Fredrik fotograferade samma val utanför Tromsö. Nu är den alltså här igen, med ett streck som liknar ett leende på högra delen av stjärten. En kändis i ett hemlighetsfullt sällskap. De europeiska knölvalarna hör

konstigt nog till några av världens minst kända och Fredriks bilder har gett ny förståelse för deras vandringar.

Såvitt man vet finns det bara två platser dit alla knölvalar i vår del av Atlanten simmar när de ska föda ungar och sedan para sig igen. Den ena är i Västindien och den andra är vid Kap Verde utanför Västafrika. Tidigare trodde man att alla nordöstatlantiska valar simmade till Västindien, men Fredriks återfynd visar att en del av dem väljer Kap Verde. De valar som möts här och samarbetar i sillfisket kan alltså höra till skilda stammar, utan något genetiskt utbyte.

Hur det än är så tar vandringen till kalvningsområdena bara ett par månader. Resten av tiden tillbringar de här valarna nästan helt i norska vatten.

- Det ger Norge ett större förvaltningsansvar för arten än någon hade insett tidigare, säger Fredrik.

Vi kommer upp på land och in i timmerstugan där han bor med sin fru och ettåriga dotter. Brasan sprakar i kaminen. Ovanför den hänger ett sjökort där Tromsös flikiga fjordar syns överst i högra hörnet. Resten är vitt hav.

- Det är bara i de här sex, sju fjordarna som valarna går in, pekar Fredrik.

Han måste bläddra fram och tillbaka i en kartbok för att förklara knölvalarnas långa resor mellan Arktis och tropikerna. Samma resa varje år, precis som flyttfåglar, men istället för att fly vintern vill valarna vara i de kalla fiskrika vattnen just nu. Liksom fåglar sjunger knölvalarna som mest när parningen närmar sig, fast med djupa bastoner som rullar flera mil över havsbotten.

Kalvningsområdena ligger över 800 mil bort. Ändå är det värt att återvända hit till Ishavet varje år. Ingen annanstans kan knölvalarna äta sig så tjocka på sill. Späcklagret räcker för hela resan söderut, när de inte äter något på flera månader.

- Sillen ligger som en 50-100 meter djup undervattensflod. Den ringlar sig fram flera kilometer i fjorden, berättar Fredrik.

På 1960- och 70-talet var sillbeståndet i norska havet överfiskat ner till en spillra, men efter fiskestopp 1972 har den återhämtat sig väl. Knölvalarna har också kommit tillbaka sedan jakten förbjöds 1955. De är en framgångssaga jämfört med många andra valarter, bland annat tack vare att knölvalarnas kalvningsområden blev tidigt kända och skyddade. För flera andra arter är det fortfarande ingen som vet var de parar sig.

Men även om sillen och knölvalen har ökat känner Fredrik Broms inget lugn. Enligt många experter står ekosystemet i norska havet inför en nära kollaps. Kanske flyttar sillen norrut för att havsvattnet blir varmare. Så är det med makrillen, som har ökat explosionsartat och hela tiden förflyttar sina positioner norrut.

- Om något liknande hade hänt på land skulle det ha varit en värre katastrof än kaninerna i Australien, säger Fredriks fru Lotta som också är biolog. Makrillen äter de små sillarna och konkurrerar med de stora om mat.

Även många arktiska djurplankton förflyttar sig obönhörligt norrut och ersätts av sydligare plankton, som inte alls mättar fiskar och sjöfåglar lika bra. Två hoppkräftor kan se likadana ut i mikroskop men den arktiska arten kan innehålla upp emot 20 gånger mer fett. Förändringarna har redan fått enorma konsekvenser. Många av Arktis fågelberg står tysta och tomma, berättar Fredrik och Lotta.

Även valarna känner av direkt om sillen magrar och fettsnåla plankton breder ut sig. Allt hänger samman. Fredrik började sin bana som planktonforskare eftersom han förundrades över alltings beroende av vartannat.

- Jag är inte så intresserad av en art utan av ekosystem och hur energin flödar.

Knölvalar som vallar floden av sill upp mot ytan är kanske havets mest pedagogiska exempel på hur energin flödar mellan det minsta och det största. Nästa morgon sitter vi i kajakerna och får se det igen. På alla sidor rullar väldiga ryggenor genom vågorna. Havet har aldrig känts så levande. Rakt bakåt hörs ett öronbedövande brummande, som om en stor passagerarbåt drog igång dieselmotorn. Men inga båtar är inom synhåll just nu. Fenomenet med valar utanför Tromsø är nytt men det finns redan gott om valsafaribåtar. Fiskebåtarna är också många, men de ligger och tankar in sill på andra sidan fjorden några kilometer bort. Brummandet vibrerar igen genom hela kroppen. Det är valarna som mullrar ovanför ytan.

När vi tror att vi har sett allt ställer sig en val vertikalt upp, snurrar ett varv i luften och faller med ett gigantiskt magplask tillbaka. Varför de gör så vet ingen. Kanske börjar de imponera på varandra redan nu, inför sommarens parbildning i tropikerna. Eller kanske handlar det om att göra sig av med havstulpaner och alger som lossnar i det stora plasket. Men den rådande teorin bland Fredrik Broms forskarkollegor är att det varken har att göra med reproduktion eller energiförflyttningar i ekosystemet. Det handlar helt enkelt om att njuta av livet.

Resfakta

Res hit: Ta tåget till Narvik där du byter till buss som kör direkt till Tromsø centrum på 4,5 timmar.

Bästa valspanet: Från kajak eller valsafaribåt. Ofta kan man se valarna från land också, men inte lika nära.

Hyr kajak: <http://www.visittromso.no/en/Activities/Kayaking-and-canoeing/>. En dags hyra kostar omkring 4-500 SEK. För att få hyra kajak i nordnorge behöver du ha god paddlingsvana, och veta hur du tar dig upp i kajaken om du skulle välta.

Safaribåt: 5-6 timmars tur kostar från ca 1100 SEK. Många arrangörer finns här:

<http://www.visittromso.no/no/Aktiviteter/Hvalsafari-/>

Någorlunda billigt boende: Ami hotell har enkelrum med frukost för ca 580 SEK. På Tromsø camping kan man hyra stugor för fyra personer från ca 680 SEK.

Bästa tiden: November-december. Det är då sillen går in i fjordarna närmast Tromsø och valarna följer efter.